

DEMONI VLASTI

VELIMIR VISKOVIĆ

(Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb)

UDK 886.2.09 Aralica, I.

Izvorni znanstveni članak

Primljen: 1. IV. 1995.

SAŽETAK. U članku je interpretiran roman Ivana Aralice *Duše robova* (objavljen 1979. u Zagrebu). Ta knjiga imala je prijelomnu ulogu u piševojoj karijeri: njome je Aralica od dotad anonimnog provincijskog prozaika postao jednom od ključnih ličnosti suvremene hrvatske proze. U članku je analiziran status tog romana u književnopovijesnom kontekstu: njegovom pojavom započinje reafirmacija žanra povijesnog romana u hrvatskoj književnosti, čime se izražava probuđeni interes za teme nacionalne povijesti i jačanje nacionalne samosvijesti.

Te su ideje osobito jasno izražene u prvom dijelu ovog, trodijelno komponiranog romana: rekonstruirajući biografiju znamenitog humanista, crkvenog dostojanstvenika i diplomata Antuna Vrančića, Aralica izvlači iz povijesnog zaborava jednog od mnogih Hrvata koji su bili prisiljeni u tuđini, na stranim dvorovima, stjecati afirmaciju, ali su uvijek ljubavju ostali vezani za zavičaj. Premda crkveni čovjek, Vrančić je u Araličinu romanu predstavljen kao renesansni hedonist, punokrvna bogata ličnost sklona uživanju u ljubavi, umjetnosti, ali i spremna na žrtvovanje kad su posrijedi interesi vlastitog naroda i ugroženog kršćanstva.

U drugom i trećem dijelu romana Aralica prikazuje prilike na dvoru sultana Sulejmana II. pod kojim je Osmansko Carstvo doživjelo u 16. st. najveći uspon. Analizira rafiniranu strategiju kojom se svemoćni vladar služi u očuvanju apsolutne vlasti, njegovo državničko umijeće, ali i egzistencijalnu osamu čovjeka čiji je život ispražnjen od ljubavi. Uobličujući umjetnički kompleksnu sliku odnosa vlasti i podložnika, tiranije i slobode, agresije i ljubavi, Aralica je na temelju povijesnih događaja progovorio o hrvatskoj suvremenosti, pokazujući da smo zadani našom poviješću: bitni problemi ljudske egzistencije perpetuiraju se kroz povijest u mnogobrojnim modusima, ali sama njihova bit ostaje ista.

Autor upozorava i na specifične vrednote Araličina romansijerskog stila: jezično bogatstvo zasnovano na amalgamiranju arhaičnog leksika posuđenog iz starih kronika i putopisa sa suvremenim književnim jezikom. Ističe i plastičnost opisa, živo predočavanje skupnih prizora, uvjerljivo i iznijansirano izvedene karakterizacije likova. Analizira također disperzirano konstruiranu kompoziciju romana.

Roman *Psi u trgovištu* ima važno mjesto u književnom razvoju Ivana Aralice; objavljen je 1979. u renomiranoj biblioteci HIT zagrebačkog nakladnika »Znanje«, izazvavši odmah veliku pozornost i kritike i publike. Prethodno je Aralica već bio objavio niz prozanih djela (*Svemu ima vrijeme*, 1961.; *Oluje u tihom ozračju*, 1967.; *Nevjernik*, 1967.; *A primjer se zvao Laudina*, 1969.; *Filip*, 1970.; *Konjanik*, 1971.; *Ima netko siv i zelen*, 1977.; *Opsjene paklenih crteža*, 1977.). U njima se uglavnom bavio temama koje nisu karakteristične za prozaike krugovaškoga naraštaja, kojemu sâm Aralica (rođen 1930. godine u Promini) dobnopripada. Aralicu zanimaju socijalni procesi u suvremenoj hrvatskoj stvarnosti: depopulacija sela i doseljavanje u gradove, razaranje tradicionalnog morala, devijacije socijalističkoga društvenog sustava. Već tada je vidljiv Araličin načelni stav da je umjetnost u prisnoj svezi sa sudbinom naroda i da umjetnik mora svjedočiti o bitnim trenucima koji određuju povijest hrvatskog naroda i samo njegovo nacionalno biće. Za razliku od većine ključnih predstavnika krugovaške generacije koji njeguju kult individualnosti, skloni su modernističkom eksperimentu i distanciraju se od socijalnokritičkog angažmana, Aralica nastoji u svojim prozama opisati najbitnije trenutke tada aktualne hrvatske društvene zbilje.

Svojim političkim angažmanom potkraj šezdesetih i početkom sedamdesetih, kao jedan od aktera »hrvatskog proljeća«, Aralica je, logično, iskazao pojačano zanimanje za zbivanja koja određuju sudbinu hrvatskog naroda; paralelno s tim procesom političkog zrenja, jača u njemu želja da i književno obradi određene epizode iz hrvatske povijesti, a povijesna se proza Aralici ukazuje kao pogodna forma koja mu omogućuje da progovori o nekim osobinama diktatorskog tipa vlasti tako što će analizirati analogne društvene situacije u povijesti. Govoreći o povijesnim likovima, Aralica je svjedočio zapravo o nama samima danas, jer svi oblici političkog ponašanja, a osobito oblici tiranije, kroz povijest imaju zajedničke crte.

Načelni stav da pisac ima posebnu odgovornost prema svome narodu, da je njegov odnos prema nacionalnoj baštini izrazito senzibiliziran, nužno ga je vodio prema istraživanju hrvatske povijesti, jer povijesno iskustvo oblikuje fundamentalne odrednice nacionalnog bića.

U Aralice se povijesna tematika pojavljuje najprije u kratkom romanu *Konjanik*, a potom i u nekim pripovijetkama zbirke *Opsjene paklenih crteža*, da bi upravo u romanu *Psi u trgovištu* Araličin koncept povijesne proze dosegnuo razinu pune zrelosti, postao prepoznatljiv u svojoj domišljenosti i bogatstvu semantike.

POVIJESNI TRIPTIH

Opća je osobina Araličinih romana disperzivnost naracije: osnovna pripovjedna linija često se prekida retardacijama, pripovjedačkim komentarima, satelitskim epizodama, retrospekcijama itd.

Uvodeći novi lik u radnju, Araličin sveznajući pripovjedač običava upoznati čitatelja s njegovom pretpoviješću pa se ti retardacijski sekvencijski blokovi osamostaljuju u zasebne pripovjedne cjeline koje su povezane s glavnom pripovjednom linijom romana tek utoliko što pomažu u razumijevanju aktualnih postupaka likova.

Drugu vrstu retardacijskih epizoda (odnosno satelitskih sekvencijskih blokova) čine priče i komentari starih pisaca, autor kojih je Sulejmanov sin, princ Mustafa. Njihova je struktura obilježena bogatom slikovnošću, precioznošću, sentencioznošću. Neke od njegovih priča grafički su izdvojene u posebna poglavlja romana. Intencija piščeva bila je da im unutar romana prida funkciju parabole u kojoj su sadržani bitni smislovi tijesno povezani s temom romana, premda likovi parabole nemaju veze s osnovnom narativnom linijom proznog teksta.

Dobar primjer za takvu interpoliranu parabolu je sedmo poglavlje drugog dijela knjige, nazvano *Priča o vladaru žitnog polja*. Radnja te parabole situirana je u antičku Grčku. Glavni lik je korintski diktator Perijandor, kojega su na vlast doveli Spartanci u namjeri da demokratski naklonjenom Korintu nametnu vladara koji će uvesti diktaturu i podrediti Korinćane interesnoj sferi Sparte. Međutim, kako su stvarnu vlast u Korintu držali oligarsi, Perijandoru je teško uspijevalo da im se nametne i da ostvari pravu diktatorsku vladavinu. Budući da je na glasu kao osobito uspješan samodržac bio Trazibul, gospodar Mileta, Perijandor pošalje izaslanika na njegov dvor da dobije savjet kako se uspješno može provesti diktatura. Trazibul je, međutim, izravan odgovor uporno izbjegavao, gosteći istodobno izaslanika, vodeći ga u šetnje vrtom i poljem te na plovidbe brodom. Po izaslanikovu povratku, Perijandor je dugo razmišljao gdje bi mogla biti skrivena poruka o uspješnoj vladavini, sve dok nije u ispriповijedanoj zgodi kako je Trazibul za vrijeme izleta u polje mačem kosio sve klasove koji su pretjerano izrasli prepoznao alegorijsku simboliku.

Svoju vladavinu počeo je potom, prema poučku izvedenom iz Trazibulove simboličke geste, provoditi tako da je »pokosio« sve one koji su u njegovoj državici previše podizali svoje glave. Najprije je osudio četvoricu najviđenijih oligarha optuživši ih da su se previše osilili i da pokazuju urotničke namjere. Nije ih pogubio, ali oni umriješe raskajani i oblačeni. Ostali iz straha pognuše glave. Perijandor nije bio okrutni samodržac koji bi nemilice glave odsijecao svima: onima koji ih nisu htjeli povinuti omogućavao je da odu iz Korinta, ali većina je tegobni život izgnanika teško prihvaćala, ljudi su radije životarili povijajući vratove »presretni što se mogu kratiti a da im glava ne poleti«. Drugi su pak pribjegavali lukavstvu pripisujući svaki pedalj svoje veličine iznad ostalih Perijandoru:

»On ih je nadahnuo, on im je pomogao da se izdignu nad ostale; slijedeći njegovu životodajnu volju, drže se na zadanoj visini, zato su pred njim bogobojazni, ne misle drukčije nego da svaku svoju riječ izvode od njega i poklanjaju njemu. Oni koji su imali hrabrosti i probavljiv želudac prihvatili su ponudeno. Sudeći po tome koliki su se na taj način lišili vlastita stasa, u Korintu je živio neustrašiv narod probavljivih želudaca.«

S aspekta narativnog razvoja samoga romana, ova je priča izrazito kataliktički/satelitski impostirana, nije bitna za razvoj fabule, ali je njezina simbolizacijska potentnost izrazito velika, dvostruko usmjerena; relacionirana je s jedne strane na Sulejmanov interes da ovlada različitim tehnikama vladavine, s druge strane nije baš bez ikakve povezanosti s političkim kontekstom jugoslavenske zbilje, titoističke vlasti i specifičnog oblika »mekog totalitarizma«.

Poseban, u Aralice vrlo učestao slučaj retardiranja osnovne narativne linije čine pripovjedačevi komentari koji često poprimaju gnomsko-sentencioznu formu. Tako, primjerice, pripovjedač opisuje svakodnevno ponašanje velikog vezira Rustema Opukovića, njegove životne navike, odnos prema podanicima, prema ženi Mihrimah te prema sultanu Sulejmanu, da bi taj sekvencijski blok okončao gnomsko-sentencioznim »univerzalnim iskazom«:

»Niti je vjerovao u svetost Sulejmanove ličnosti, niti u njegovu bogougodnu misiju. Preveden u dvadesetoj godini s kršćanstva na islam, bio je zreo da shvati i što napušta i što prihvaća. Moćnik koji ne vjeruje u vjeru što je zastupa postaje neusporedivo uspješniji od onih koji su lakovjerni pa vjeruju. Jer vidi stvari u pravom svjetlu: da svetog vladanja nema, da se svako uspješno vladanje može posvetiti, pa ma što sadržavalo.«

Ta diskontinuirana, disperzivna naracija, koja je strukturna konstanta Araličina pripovijedanja, u ovom je romanu još pojačana trodijelnom kompozicijom, u kojoj je svaki dio relativno zasebna pripovjedna cjelina, a osobito je izrazita odijeljenost prvoga dijela od preostala dva.

U prvome dijelu pojavljuje se kao središnji lik književnik, diplomat i crkveni dostojanstvenik Antun Vrančić; u drugome, opsegu najvećem dijelu, glavni su likovi sultan Sulejman i njegov sin Mustafa, predstavljeni u nizu kompleksnih relacija s vezirima i drugim dvorjanima, mnogobrojnim ženama i konkubinama; u trećem pak dijelu središnji je lik Sulejmanov mentalno poremećeni sin Džihangir.

ZNAMENITI NAŠIJENAC

Glavni lik prvoga dijela romana, naslovljenog *Nekamo moraš*, Antun Vrančić potječe iz ugledne šibenske porodice u kojoj je ponikao niz znamenitih hrvatskih latinista, književnika, znanstvenika, leksikografa. Nakon školovanja, ujak biskup Ivan Statilić uveo ga je u

dvorski krug ugarskoga kralja Ivana Zapolje, kojemu je bio tajnikom. Ubrzo je spretni, obrazovani i pametni Vrančić postao jednim od vodećih ljudi europskog javnog života u 16. stoljeću. Obavljao je visoke dužnosti na ugarskom i austrijskom dvoru, odlazio u povjerljive diplomatske misije u Vatikanu, Francuskoj, Engleskoj, Mlecima, Poljskoj, Turskoj. Bio je istodobno i nadbiskup ostrogonski i primas Ugarske, a potkraj života imenovan je i kardinalom. Napisao je niz pjesničkih i povjesničarskih radova. Iza njega su ostale čak četiri tisuće pisama koja se smatraju vrhuncem epistolografije hrvatskoga latinizma; održavao je veze s vodećim europskim umovima svojega doba, poput Erazma Roterdamskog i Melanchtona. Nažalost, o tako reprezentativnoj europskoj ličnosti podrijetlom iz naših krajeva naša šira javnost danas jedva da išta zna. Vjerojatno je i stoga Aralica želio upozoriti ovim romanom na zapostavljeno djelo tog našijenca.

Naravno, Araličino književno nastojanje nije se iscrpilo u pukom ilustriranju Vrančićeve povijesne veličine: on ga nastoji modelirati u ukupnom bogatstvu njegovih interesa, vrlina i mana, kao kompleksnu osobu. Aralica se bavi njegovom crkvenom djelatnošću, ali i pokazuje da Vrančić nije bio pretjerano sklon religijskoj askezi. On je tipični reprezentant renesanse, oslobođene duhovnosti, intelektualno radoznao, nedogmatičan, sklon istraživanju svih oblika ljudskoga iskustva. Vrlo je blizak idejama koje će nadahnjivati europske protestante.

Vrančićev lik u Araličinoj književnoj projekciji sav je satkan od suprotnosti. Time je obilježeno i njegovo domoljublje. Karakterizira ga snažan osjećaj pripadnosti zavičaju i domovini, ali istodobno i želja za širenjem obzorja, za upoznavanjem novih zemalja i ljudi. Aralica u jednom trenutku dovodi Vrančića u situaciju da uspoređuje svoju ljubav prema domovini i zavičaju s Odisejevom žudnjom za Itakom:

»Vrančić ne bi bio učen humanist kad potvrde svome mišljenju ne bi nalazio u antici. Eto Odiseja, kaže on, lutao je godinama progonjen od ljudi i od bogova, vidio je zemlje gdje obilno rađa bob, ječam, loza i maslina, nudile su mu se žene kojima su bedra bila ljepša od bjelokosti, a on svejednako traži svoju Itaku. A što je Itaka? Neznatan otočić usred vjetrovita mora, kamenit, neplodan. Na njemu rastu crnika, mirta, smrdljika i sparožina, biljke koje neće nikada nahraniti duše pune nadanja što s njima na otoku usporedo žive. Otok kakvih je mnoštvo ispred šibenskih obala. A Odisej napušta i obilazi zemlje u kojima rosa vlaži pašnjake i vinorodna polja, ostavlja žene čije ga oči dozivaju iz morskog modrila dok gleda pravac što ga siječe pramčana statua, i vraća se svojoj siki usred jalove pučine, kući s krovom od lozovine i ženi ostarjeloj od duga tkanja i čekanja. Zar ljubav prema Itaci nije prirodna potreba Odisejeva, pita ostrogonski biskup i kraljev namjesnik u Mađarskoj, čovjek koji je, ploveći panonskim morem, našao i uživao ono što je Odisej samo obilazio i zaobilazio.«

U Vrančićevoj/Araličinoj priči mit o Odiseju nije sveden na jednoznačnu domoljubnu žudnju: Odisej jest neprekidno čeznuo za povratkom u zavičaj, ali taj lukavi pomorac je zasigurno i ranije mogao pronaći vjetar koji bi ga doveo do rodnih grebena. Istodobno s čežnjom za povratkom u Odiseju je postojala i strast za otkrivanjem i upoznavanjem novoga. Prema ovoj interpretaciji, Odisejeva je psiha antitetički rascijepljena:

»Jedriti svijetom i tražiti domovinu, pričati o njenom miru i njezinoj ljepoti, ali se nikad ne vraćati dragoj siki.«

Vrančićeva pisma bratu Mihovilu ispunjena su istom, odisejevskom, čežnjom za voljenim gradom, njegovim mirom i opojnom ljepotom mediteranskog pejzaža, ali istodobno Antuna privlači i život na dvorovima, među vladarima i vrhunskim umovima Europe: on želi biti sudionik u odlučivanju o sudbini svijeta. Spreman je zbog toga čak i svoj život izložiti smrtnoj opasnosti (primjerice, u diplomatskoj misiji na turskom dvoru).

HEDONISTIČKI DOŽIVLJAJ ŽENE

Taj nadbiskup i kardinal, kojega njegova crkva obvezuje na celibat, ambivalentan je i na erotičkom planu; Aralica ga prikazuje (na temelju povijesnih izvora) kao velikog zavodnika koji vodi ljubav sa ženama iz različitih staleža: i s onima iz najvišega europskog plemstva, ali i s najobičnijim pučankama. Vrančić je u Araličinu tumačenju predstavljen kao sladostranik, muškarac jake erotske energije, rekli bismo – opsjednut tajnovitošću ženstva i ljubavi.

Čitav ovaj roman, a osobito prvi dio, posvećen Vrančiću, prožet je prizorima erotičkih igara, zavodjenja, ljubavi. Hedonistički doživljaj žene najviše dolazi do izražaja u sekvencijama gdje su prikazani Vrančićevi ljubavni susreti s padovanskom plemkinjom Magdalenom Millaversi:

»Svjetlo sa zapada, od sunca kojeg više nema, svjetlom se ne može zvati, jer su ga prebojali crveni i plavi oblaci. Ono ne osvjetljava stvari kakve jesu, nego ih čini onakvima kakvo je ono samo. Tamarisk, koji se odvojio i izrastao nad šumicu, pa se, gledan od trijema, čini prilijepljen na obzor, nije više zelen ni siv, kakav je u cvatu; jarko je žut, čak crven. Bršljan što se izvija uz zid postao je ljubičast, a smokvina grana, nadvijena nad trošnom pudaricom, preobrazila se u ispruženu ruku koja nekoga, što je davno otplovio, doziva da se vrati s mora.

Kad su se svjetlosne varke uvukle u mramorni trijem, učinile su ga istodobno i mračnim i osvjetljenim. Čas ti se učini da kroza nj bez svijeće proći ne možeš, a čas da izgubljenu iglu na podu možeš naći. Zapadne strane uglačanih stupova gorjele su svjetlom žerave koja se gasi. A postolje jednog stupa, onoga pokraj kojega prolaze stube s trijema u vrt, valjda od sastojina kamena što zadržava danje svjetlo do kasne večeri, kao da mu u središtu tinja vatra – gorjelo je.

Magdalena je sišla niz stepenice i stala kraj stupa kojem je iz postolja izbijalo rumeno obasjanje. Bila je potpuno naga, bez krpice što bi nešto krila ili uljepšavala. Između nje i stupa koji u temeljima žari nalazila se amfora, iz koje je rasla lisnata povijuša i dijelom padala niz posudu, a dijelom se penjala uz konce. (Vrančić nikog do sada nije naslikao, a neće ni odsele, ali će ovu sliku u sebi nositi, živu, utisnutu u svoje meso kao otisak vrućeg pečata na vosku. Nositi će je sve tamo do nekog dalekog dana na putovanju u prijestolnicu, koje se uvijek bojao, a toga će se puta bojati više nego ikad, pa će ga strah od predstojećeg vraćati u prošlost, među ostalim i trijemu u Caorlu).

Magdalena je bila bez odjeće, a bez odjeće je žena gola, a ona opet ni nezaodjenuta nije gola bila. Ali s onim čime se pokrila bila je golija od golog. Češljana na razdjeljak, spletena u dvije pletenice i ovijena oko glave, njena je kosa bila pokrivena šalovima svijetlih boja. Po onom što se svakodnevno vidjelo, moglo se reći da joj je kosa bujna, vlas tvrda i svijetla. Da bi joj kosa mogla biti i toliko duga, nije mogao zamisliti, iako je često zamišljao kakva mora da je kad se oslobodi šala, rasplete i prospe po jastuku i plahtama. Sad je vidio da seže do koljena i da joj, rasuta, pokriva cijeli prednji dio tijela.«

Nije čudno što je Vrančićev doživljaj Magdalenine ljepote ukomponiran u prirodu, u krajolik; Aralica je svjesno integrirao u iskaz elemente renesansne likovnosti i stilske rekvizite kojima renesansni pjesnik opisuje ljepotu žene. Situiranje ženske ljepote u pejzaž, s izrazitom tendencijom animiziranja i personificiranja prirode (preobrazba smokvine grane u ispruženu ruku), upućuje čitatelja na doživljaj prirodosti ljubavnog zanosa, na oslobođenu senzualnost: Vrančić i njegova draga sjedinjeni su s prirodom i njihova ljubav samo je izraz trijumfa prirode.

DIPLOMATSKO UMIJEĆE

Sasvim je specifičan karakter erotske veze koju Vrančić uspostavlja s kraljicom Izabelom, mladom udovicom Ivana Zapolje. Ta veza ostaje na razini Vrančićeva udvaranja, nesumnjive uzajamne naklonosti, ali i Vrančićeve bojazni da se upusti u ljubavnu vezu s vladaricom. Politika i diplomacija jedine su djelatnosti kojima Vrančić pristupa razumom, potiskujući emocije, a iskustvo mu govori da je veza sa ženom na vlasti puna opasnosti i neizvjesnosti. Vrančić će stoga ispuniti nalog razuma, ali u njemu će ostati vječna čežnja za nerealiziranom ljubavlju:

»Moguću ali nikad ostvarenu ljubav s Izabelom, uskraćenu razlozima što su stajali izvan nje i njega, Vrančić je poistovjetio sa sveukupnim radostima punog življenja u slobodi, koje mu je uskratio život svećenika i dvorskog službenika. A čovjek se nad ničim ne razgnjevi i ne raznježi tako kao nad svojom sudbinom, jer ne znam kako bila darežljiva, uvijek nas progoni osjećaj da nas je više zakinula nego što nam je dala. Uz to, ljubav prema Izabeli mogla se ubrojiti u raskrsnice Vrančićeva puta. Što god da je izabrao, a izabrao je da bježi od nje, bio je neizbježan povratak na neizabrano: što bi bilo da se uz nju vezao? Odgovori na to pitanje uzdizali su ga s posnih livada ružne svakidašnjice, dosadne i opasne, u izmišljen svijet, u kojem su teškoće lagane a sreća puna i bijela od usijanja. Ti su ga odgovori činili mladim i luckastim sanjarom do duboke starosti, jer, čini se, ljudi ne stare dokle god sanjare što bi bilo da je bilo što bilo nije.«

Strastven u ljubavi, osjećajan i topao u odnosima s bratom i rodbinom, u politici je Vrančić promišljen, hladan i lukav. Te osobine čine ga idealnim diplomatskim pregovaračem pa se njegovim uslugama koriste razni europski vladari. Jedino je Vrančić sposoban proniknuti u orijentalni način mišljenja i vladavine. Spreman je sebi nametnuti stegu, sputati svoj osjećaj pravdoljubivosti, potisnuti taštinu, jer racionalno promišlja posljedice svakog neodmjerena koraka. Nastojeći razlučiti što je bitno za interes zemlje koju zastupa, on je čak spreman žrtvovati osobni ponos, a kad je u slabijoj pregovaračkoj poziciji, zanemarit će i osjećaj povrijeđena dostojanstva.

Aralica plastično i uvjerljivo opisuje Vrančićeva razmišljanja, sve finese diplomatskog ponašanja u kojima pregovarač nastoji anticipirati poteze protivnika i prema njima podesiti svoju diplomatsku taktiku. Bez obzira na svu dramatičnost događanja, nastoji sačuvati pribranost, hladnu i trijeznu glavu kako nepromišljenošću ne bi pokvario sudbinske pregovore o Osmanlijama o kojima ovisi budućnost ne samo Austrijskog carstva već i dobrog dijela Europe. Premda je osobno pogođen mučkim ubojstvom prijatelja Ivana Gala, Vrančić ovako razmišlja:

»Stisnuo je dušu i odlučio Mehmedu ne pokazati koliko ga je potresla Galova smrt. Nikakva iznenađenja neće pokazati, nikakva prosvjeda neće uložiti, čak ni žaljenje Mehmedovo, bude li ga, neće prihvatiti. Držat će Galovu smrt nevrijednom spomena, kao da je jedan od ovčara razderao kapetanu nogavicu. Nepravda učinjena Ivanu Galu ničim se ne da ispraviti. Nema diplomatskog koraka koji bi ga dignuo iz groba; a ne može li se Gal oživiti, sve je ostalo uzaludno i nepotrebno. Ako se s njima neoprezno postupa, ovakvi slučajevi mogu pregovore upropastiti, a prosvjed zbog kapetanove smrti, kad bi ga taj prosvjed i oživio, ne vrijedi još jedan rat s tisućama mrtvih ljudi i zapaljenih naselja. Usput je svog druga u poslanstvu Krstu Teufenbacha, koji je bio kao većina vojnika nagao i u pregovorima novajlija, uspio nagovoriti da pred Mehmedom ostane ravnodušan prema Galovoj pogibiji. Tako je Vrančić, zahvaljujući svom duševnom miru, i sebe i svoje ljude oslobodio panike i

poniženja u koje bi ih panika dovela. Duboko u dušu potisnuo je goleme strepnje i pošao Mehmedu pripravan da sabrano podnese bilo kakvo poniženje, pa i ono najgore – smrt.«

Taj prikaz Vrančićeve nemilosrdne diplomatske pragmatičnosti, kojom pozljeđuje i vlastite emocije, svjedoči o tome kako je upravljanje državom i zastupanje njezinih interesa, osobito u suočenju s nadmoćnijim neprijateljem, težak i mukotrpan posao koji zahtijeva mudru i hladnu glavu sposobnu da razluči bitno od nebitnoga i da u svakom trenutku vlada svojim osjećajima. Tim sekvencijama Aralica je želio ilustrirati superiorno Vrančićevo umijeće, ali – kao što se to književnicima često događa – anticipirao je događaje koji će se odigrati na tlu Hrvatske petnaestak godina nakon izlaska romana, kad će Hrvatima opet ustrebati vrančićevski razum i superiorno diplomatsko umijeće, pa i spremnost na »bolne kompromise« poradi ostvarenja bitnih nacionalnih interesa.

PROBLEM KOMPOZICIJSKE KONZISTENCIJE

Prvi dio romana, »pripovijest o Vrančiću«, Aralica okončava tako što prikazuje Vrančića za njegova boravka među Turcima; dok čeka ishod pregovaranja, on prikuplja građu za pripovijesti o sultanu Sulejmanu i njegovim sinovima, iščitava memoare i kronike »desetaka turskih pisaca i hrpe kojekakvih dokumenata«. U tom trenutku Vrančić počinje djelovati kao svojevrsni *alter ego* piščev: postaje imaginarni pripovjedač nastavka romana. To je zapravo jedina izravna spojnica između prvog dijela romana i njegova nastavka, što je davalo povoda prigovorima o kompozicijskoj nekonzistenciji knjige.

Iako se nijedan od Europejaca – junaka prvog dijela knjige, uključujući i samog Vrančića, ne pojavljuje u nastavku, možemo ipak reći da postoji tematska srodnost: u svim dijelovima knjige pripovijeda se u biti o istome – o vladarima i podanicima, o strasti vladanja, o žudnji za moći, o demonizmu vlasti koji ljude često obezličuje tjerajući ih da postanu instrumenti provođenja politike. U prvom dijelu romana ta je tematika locirana u europski ambijent, u drugom i trećem pak u Tursko carstvo, gdje taj demonizam političke vladavine poprima unekoliko različita obilježja, ali u samoj srži mehanizmi političkog ponašanja nisu različiti.

Tursko prakticiranje vlasti jest mnogo izravnije i brutalnije od europskog: sultan je apsolutni gospodar i životi njegovih podanika ovise o njegovu i najmanjem hiru; upravo ta činjenica činila je orijentalni tip vlasti izrazito literarno zanimljivim jer se na njemu mogla umjetnički ekspresivno demonstrirati kompleksnost odnosa vladara i podanika karakteristična za praksu totalitarnih država (što je najuspjelije izraženo u romanima Ive Andrića i Meše Selimovića, na čija se iskustva – osobito Andrićevo – u ovom romanu Aralica nesumnjivo oslanja).

Očuvanje osobne vlasti, zaštita interesa dinastije, teritorijalno proširenje carstva, to su sile koje pokreću junake ove knjige na akciju. Čitatelju koji u svijet ovog romana ulazi prožet idealima ljubavi prema bližnjemu, tolerancije, humaniziranih odnosa među članovima društva, akteri ove knjige čine se zastrašujućim, okrutnim i neljudskim. Tu ne postoji ljubav između roditelja i djeteta, nema iskrenog prijateljstva; čak i onaj tko je na vrhu društvene piramide kao apsolutni gospodar života svojih podanika, u neprekidnom je strahu neće li biti izdan, hoće li biti dovoljno oprezan da na vrijeme prepozna potencijalne urotnike i preventivno ih kazni.

Okrutnost tog tipa vlasti najbolje ilustrira jedna od mnogih umetnutih priča u ovom romanu: ona u kojoj se pripovijeda (na temelju izvješća Marina Vendramina, mletačkog

poslanika u Carigradu) o tome kako je vezir Mehmed žrtvovao vlastitog sina da bi dokazao vjernost sultanu. Kad je u boju pod Sigetom umro Sulejman II., turski su vojskovođe odlučili izbjeći paniku među vojskom te su zapovjedili da se sultanovo tijelo balzamira i drži uspravno na nosiljci kako bi vojnici mogli vidjeti svojega vladara. S vremenom se, međutim, leš počeo raspadati te je vezir Mehmed odlučio da svoga sina Kurta preruši u Sulejmana pa je Kurt, na povratku od Sigeta, obučen u sultanovo ruho, vješto oponašajući sultanov glas izdavao zapovijedi vojsci i dvorjanima. Kad su se sastali u Beogradu s novim sultanom Selimom, Mehmed naočigled novoga gospodara sinu nožem raspori trbuh:

»Kad ga Selim upita zašto ubi sina ni kriva ni dužna, Mehmed ga podučí: 'Moj gospodaru, ovaj ovdje što leži, moj sin predragi, okusio je što znači vladati. Makar je njegovo vladanje bilo igra, slasti da se njegova riječ sluša, kao da je sam Bog poručuje, ljudski stvor ne može odoljeti. Tko god jednom tu slast okusi, sve će učiniti da je okusi još jednom. Da svoje dijete ne bi prepustio teškim kušnjama da što god učini protiv tebe, lišio sam ga života i bezgrešno ga poslao Bogu.'«

Mehmed je svjestan činjenice da je Selim malouman, pa i da je posve neodgovoran prema svojoj vladarskoj dužnosti, zna da će možda i sam jednog dana postati žrtvom vladarskog hira te budale koja je stjecajem okolnosti došla na vladarski tron, ali on spremno prinosi žrtvu *veličini Carstva* vlastoručno ubijajući svoje dijete jer je pokornost vladaru vrhovni princip ponašanja državnog službenika ma kako visoka njegova pozicija bila u hijerarhiji vlasti. Mehmed pritom preuzima ulogu izricatelja »univerzalnog iskaza« (obično ih izriče Araličin sveznajući narator); s pozicije iskusnog obnašatelja vlasti, koji je mnogošta prevalio preko svojih vezirskih pleća, on govori o demonskoj strasti, o žudnji za moći koja obuzimlje one koji su okusili slast vlasti.

Ta pervertirana strast opsjeda bezmalo sve likove ovoga romana; njoj je podređeno sve: i ljubav, i umjetnost, i žudnja za znanjem; čak su i materinski osjećaji sultanovih žena (Hurem i Nurbanu) usmjereni prije svega jednom opsesivnom cilju – da dovedu svoju djecu do sultanskog prijestolja.

SULEJMANOVO UMIJEĆE VLADANJA

Središnji lik oko kojega je organizirana radnja drugog dijela romana (naslovljenoga *Mač samosjek*) jest Sulejman II. Kanuni (tj. Zakonodavac), kojega su europski historiografi još nazivali i Sulejman Veličanstveni ili Sulejman Veliki. Vladao je punih četrdesetšest godina (1520.–1566.) i pod njim je Osmansko carstvo doživjelo najveći uspon i teritorijalno širenje. U razdoblju njegove vladavine dana je klasična forma turskom timarskom sustavu, a provedena je i sudska reforma. Sulejmanova vojska uspjela je zauzeti veći dio Ugarske, uključujući i dijelove Hrvatske; 1529. doprla je čak do Beča. Umro je 1566. pod Sigetom. Njegova vladavina na Balkanu ostavila je traga u mnogim spomenicima graditeljstva jer su upravo tada izgrađene najvažnije i najveće građevine turskoga razdoblja.

Aralica Sulejmana predstavlja kao čovjeka bolešljiva, mrzovoljna, nesklona užicima (njegovo zaziranje od erotizma tako je suprotno Vrančićevu erotičkom hedonizmu). Ali, Sulejman je obdaren lukavošću, pronicljivošću, iznimnim nagonom za održanjem vlasti i sposobnošću da vlast održi unatoč mnogobrojnim iskušenjima.

Mač samosjek započinje nizom portreta najbližih Sulejmanovih suradnika: Mehmeda, Rustema, Ahmeda, Šemsudina te eunuha Ibrahima. Mehmed, kasnije veliki vezir, a tada još uvijek namjesnik rumelijski, sagradio je na obalama potoka Brušnjaka u Bugarskoj lovačko

naselje za sultana, koji je tamo došao u višednevni lov. Stječe se dojam da Sulejman uživa u ugodni naselja koje mu je izgradio Mehmed; međutim, iznenada će sultan izraziti svoju sumnjičavu, lukavu i ciničnu prirodu:

»– A zašto si ti meni ovo sagradio, a? – Mehmed ga je čuo ali su ga čuli i ostali.

Tako izravno pitanje u nazočnosti triju vezira! Mehmed se smeo i zašutio, činilo mu se, za cijelu vječnost. Spopao ga strah da vidoviti Sulejman čita njegove skrivene namjere. Ako te namjere izrekne u grubom obliku, kakvo je i pitanje bilo, njemu neće biti daleko do kraja karijere; ako ih zataji, ovaj će ih vještac otkriti pa je opet nastradao. Bit će najbolje da mu pobude za gradnju na Brušnjaku prizna ugladenim i poniznim govorom.

– Moj gospodar – rekao je Mehmed i duboko uzdahnuo, hoteci uzdahom reći da su mu riječi iz dubine duše – ti znaš da te kao namjesnik u evropskom dijelu carstva, koji je neprestano u posljednje tri godine na ratištu, nisam imao radost češće vidati. Gradeći ovo ovdje, htio sam te obradovati, ali i steći priliku da što duže boravim uz tebe, da čujem tvoju riječ, da pogađam tvoje želje i da ti budem koristan sluga.

Sulejman se od njega odmače, pa ga isprijeka pogleda. A onda mu se ponovno primače uhu i zbilja šaptom reče:

– A, je li, dovukao si me ovamo da me proučiš. Što misliš, kakva je razlika između proučiti i uhoditi? Mnogo je, ali neka, od Mehmeda je.

Ljude treba mrziti kao što ih je on mrzio, treba biti drsko samouvjeren kao što je on bio, i ne treba ničijem izrazu lica ni slatkoći riječi vjerovati, pa ćeš uvijek lako dolaziti do istine – kao što je i on dolazio.«

Vladati u svakom trenutku svojim emocijama, ne podlijehati užicima, podvrgavati sve podložnike sumnji – sve te osobine, koje Sulejmana čine hladnim i neprijatnim čovjekom, ali vještim i lukavim vladarem, očituju se u citiranom završnom paragrafu prvog poglavlja *Mača samosjeka*.

Prvih pet poglavlja strukturirano je tako da ih čitamo kao pripovijesti o pet likova koji su se našli na okupu na Brušnjaku. Svaki od njih je u specifičnoj vezi sa Sulejmanom tako da u svakom od tih pripovjednih portreta dobivamo i sliku Sulejmana iz druge vizure, impregniranu senzibilitetom lika.

Preko likova Rustema i Ahmeda pisac je pokušao predstaviti i svoju viziju tipologije odnosa političkih moćnika prema književnosti i umjetnosti općenito. Rustem drži da su književna djela »najopasniji izvor duhovne kuge, što podmuklo, nevidljivo hara pravovjernih svijetom: ona potiče sumnje i svakojaku upitnost, razara vjeru«. Aralica je Rustema ustrojio kao zagovornika utilitarnog koncepta cjelokupne ljudske duhovne djelatnosti: sve ono što ne služi načelima vjere i države nepotrebno je i štetno, ima se progoniti svim sredstvima.

Drugi vezir, Ahmed pak zagovara koncept umjetnosti koji bismo mogli nazvati larpurlartističkim:

»Ne samo da u štivu nije tražio pouku, nego je vjerovao da pouke u knjigama i nema. Bilo mu je čudno kad razboriti ljudi knjizi pripisuju nekakvu moć, raduju se kad ih pisci hvale, progone ih kad im se ne svide njihove zamjerke i šale. Zar razborit čovjek u vragolijama pehlivana može vidjeti štogod dobra ili zla? Isto je i sa književnicima, oni su samo zabavljači i dajmo im slobodu da čine što hoće. I nama će biti zabavnije.

Brozplet će promatrač reći da je Ahmed jalov čovjek, da su njegovi susreti s književnošću uzaludan posao. Oni bi ga voljeli vidjeti kako pisce dariva i potiče, a od književnosti nešto očekuje i zahtijeva. Kao da bi od takvog bilo više koristi! Književnosti će, međutim,

čovjek na vlasti najviše dobra učiniti ako drži ruke podalje od nje, koji niti joj što daje, niti od nje što traži, koji se i sam veseli njenoj plemenitosti, nestašlucima, niskostima i iskonskoj zloći. Ahmed je više dobra učinio književnicima veseleći se kupnji i korištenju njihovih knjiga i ne mareći za ono o čemu pišu, nego svi stambolski dobročinitelji oko čijih su se nogu kao mačci motali ljudi koje je milostinja obezljudila, a savjeti učinili od njih književne prevrtljivce i neznalice.«

Jedan od najtalentiranijih književnika u čitavom Carstvu, i najboljih tumača tekstova iz književne baštine, sultanov je sin prestolonasljednik Mustafa. Sve do pred kraj drugoga dijela romana on se ne pojavljuje izravno: on je prisutan samo u govoru drugih likova koji komentiraju njegove osobine, čitaju njegove priče i pletu spletke kojima unose nemir u Sulejmana: on se sve više počinje plašiti vlastitoga sina (kojega na svoj čudan, vladarski pervertiran, način voli, a cijeni i njegove mnogobrojne talente) da bi u završnim sekvencijama posve podlegao strahu od sinovljeve urote i dao ga ubiti. U tim završnim sekvencijama, lociranim u turski vojni logor, ponovno će se okupiti društvo koje je vodilo razgovore o svrsi umjetnosti u lovačkom naselju na Brušniku. Tako je pisac zatvorio siježni prsten *Mača samosjeka*.

Ostaje nejasno je li Mustafa uopće snivao svrgavanje vlastitog oca: sve glasine koje su dolazile do Selima uvjeravale su ga u ispravnost takvih sumnji; sekvencije, pak, u kojima sâm Mustafa komentira izravno svoje odnose s ocem pokazuju da se on pribojava očeve sumnjičavosti i da nastoji da mu dâ što manje razloga za sumnju. U svakom slučaju, ako je Sulejman i bio ugrožen od sina, Osmansko carstvo kažnjeno je zbog Mustafina ubojstva: umjesto Mustafe, umješnog i na peru i na maču, Sulejmana će naslijediti maloumni Selim s kojim će početi dugotrajna dekadansa Carstva.

U gradnji intrige romana važnu ulogu imaju i dvije Sulejmanove omiljene žene, Hurem i Nurbanu, koje u islamskom društvu imaju ropski status, ali svojim zavodničkim čarima uspjevaju ovladati muškarcima. Aralica vrlo vješto pokazuje njihove rafinirane tehnike zavodjenja i upravljanja moćnicima koji nisu svjesni da postaju igračke u ženskim rukama.

SVIJET LJUBAVI KAO ANTITEZA

Treći dio romana, *Koža na bubanj*, započinje sekvencijama u kojima su prikazani odnosi u Nurbaninoj obitelji, odrastanje Mustafino i brata mu Džihangira. Iz tih sekvencija vidimo nešto drugačiju sliku Nurbanu od one koja je predstavljena u *Maču samosjeku*: tamo se pojavljuje kao raskošna mletačka ljepotica koja je svojim dražima privukla čak i Sulejmana, inače ne previše osjetljiva prema ženskoj ljepoti, i postala mu ženom ljubimicom. U drugom dijelu romana narativni je akcent na prikazu rivalstva Nurbanu i potonje Sulejmanove ljubimice Hurem, koja svojim spletkama nastoji potpuno istisnuti Nurbanu i prokazati njezina sina Mustafu kao urotnika nedostojna Sulejmanova prijestolja, zagovarajući svoga sina Bajazita. Osjećajući da gubi Sulejmanovu naklonost, zaplašena demonskom energijom svoje suparnice, Nurbanu se povlači iz borbe za sultanovu naklonost, ulažući sve sile da očuva svoje potomstvo od zlosilja.

Početne sekvencije trećega dijela romana fokusiraju Nurbanu upravo u toj ulozi majke zaštitnice. Za razliku od drugoga dijela romana, u kojemu dominiraju agresivne strasti, nemilosrdna borba za prevlast, okrutnost prema suparnicima, u trećem dijelu romana suočavamo se s toplom, pozitivnom emocionalnošću, s iskrenom ljubavlju čovjeka i žene (Mustafa, na opće zgražanje okoline, ne želi držati harem na svojem dvoru, već odabire

monogamnu vezu i svoju ženu Esmu voli dubokom privrženošću i nježnom ljubavlju). U trećem dijelu romana suočavamo se i s prizorima bratske ljubavi Mustafine i Džihangirove u kojoj nema ni trunke rivalstva, ti su prizori očito intencionalno antitetički postavljeni prema surovom svijetu kakav je predložen u *Maču samosjeku*.

Sulejmanov i Nurbanin drugi sin Džihangir psihički je bolesnik, opterećen depresivnom melankolijom, no toplo gnijezdo ljubavi, koje su brižno izgradili njegova majka i brat, pomaže mu da svlada svoju bolest i da se osjeća sretnim i zaštićenim.

Ali, taj će se svijet srušiti. Nakon Mustafina ubojstva zatučeni su i njegova žena i dijete, da im se »zatre urotničko sjeme«, a sam Džihangir izoliran je u Alipoturkovoju tamnici, gdje, lišen životodajne ljubavi, polako kopni.

Usporedo sa sižejom linijom koja prati rasulo Nurbanine obitelji, pripovjedač vodi i drugu liniju koja prikazuje pobunu Mustafinih pristaša protiv Sulejmanove vlasti. Aralica, opisujući urotnike koji dolaze iz nižih slojeva društva s golemom prevratničkom energijom i žudnjom za usponom u socijalnoj hijerarhiji, oslikava modalitete koje poprimaju svi veleprevrati u kojima, i onda kada zagovaraju velike i pravedne ideje, kad se pozivaju na mudre i slavne ljude kao uzore, valovi pobune nose i naplavine ljudskog smeća. U svim bunama i revolucijama isplivaju na površinu mnogi kojima je samo do osobne koristi, a skrivaju se iza plemenitih fraza. Štoviše – oni u pravilu potiskuju romantične idealiste koji u prevrat ulaze čista srca, spremni na žrtvu zbog općeg interesa.

ROMAN O DEMONIZMU VLASTI

Romanom *Psi u trgovištu* Aralica je uobličio umjetnički kompleksnu sliku odnosa vlasti i podložnika, tiranije i slobode, agresije i ljubavi. Služeći se autentičnim povijesnim likovima i događajima, progovorio je i o našoj suvremenosti, pokazujući da smo zadani našom poviješću; bitni problemi ljudske egzistencije perpetuiraju se kroz povijest u mnogobrojnim modusima, ali sama bit njihova ostaje ista.

Umjetnička vrijednost Aralichinih romana ne zasniva se samo na historiografskoj i filozofskoj relevantnosti opisanih događaja; vrijednost knjige izvire iz njezina jezičnog bogatstva zasnovanog na amalgamiranju arhaičnog leksika posuđenog iz starih kronika i putopisa sa suvremenim književnim jezikom. Vrsnoći Aralichina stila pridonosi i plastičnost opisa, niz živo predloženih skupnih prizora, uvjerljivo i iznijansirano izvedenih psihoportreta likova.

Ovaj roman i njegov uspjeh potaknuli su Aralicu da nastavi obrađivati povijesne teme pa su ubrzo uslijedili romani iz hrvatske povijesti *Put bez sna* (1982.), *Duše robova* (1984.) i *Graditelj svratišta* (1986.), kojima je definitivno utvrdio ugled ponajboljeg hrvatskog pisca u povijesnom žanru i jednog od najvrsnijih prozaika novije hrvatske književnosti općenito.

THE DEMONS OF POWER

SUMMARY. The paper interprets Ivan Aralica's novel *Duše robova* (*The Souls of the Slaves*) (published in Zagreb in 1979). The appearance of that book marked the turning point of the author's career. The anonymous small-town prose writer became one of the key personalities of modern Croatian prose. The paper analyses the status of the novel in the literary-historical context: Its appearance marks the reaffirmation of the historical novel in Croatian literature, depicting the aroused interest in national history themes and the growth of the national self-confidence.

These ideas are particularly clearly expressed in the first part of the novel composed of three parts. Reconstructing the biography of Antun Vrančić, a prominent humanist, Church dignitary and a diplomat, Aralica writes about one of the many Croats who had to gain recognition abroad, at foreign courts, while they still loved their homeland. In Aralica's novel, Vrančić – although a man of the Church – is represented as a Renaissance hedonist, a full-blooded rich personality prone to joy in love and art, yet willing to sacrifice himself for the interests of his nation and imperiled Christianity.

In the second and third parts of the novel, Aralica depicts the conditions at the court of Suleiman II, under whose rule in the sixteenth century the Turkish Empire rose to its greatest power. He analyses the refined strategy that the mighty ruler uses to maintain his absolute power, his statesmanship, but also the existential loneliness of a man whose life is deprived of love. Forming the artistically complex image of the relation between government and the governed, tyranny and freedom, aggression and love, Aralica used the historical facts to speak about modern Croatia, showing that we are outlined by our history: The essential problems of human existence are perpetuated through history in many ways, but their very essence remains the same.

The author points at the specific values of Aralica's novelistic style: The richness of his vocabulary based on the amalgamation of the archaic lexicon borrowed from ancient chronicles and travel records with modern language. He also stresses the plasticity of descriptions, vivid portrayal of group scenes and convincing and nuanced characters. The author also analyses the dispersively constructed composition of the novel.